

ԴԵՐԲԱՅՆԵՐԸ՝ ԸՍՏ ՄԱՆՈՒԿ ԱԲԵՂՅԱՆԻ «ԳՐԱԲԱՐԻ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ»

ԹԵՐԵԶԱ ՇԱՀՎԵՐԴՅԱՆ

Վանաձորի պետական համալսարան

Գրաբարի ենթակայական դերբայն ունի *-աւղ (-օղ, -նղ)* և *-իչ* վերջավորությունները: Այն կազմվում է մերթ ներկայի, մերթ անցյալ կատարյալի հիմքից: Ծագումով կապվում է հնդեվրոպական մայր լեզվի հետ և ունի իր գուգահեռ ձևերը ժամանակակից հնդեվրոպական լեզուներում: Ըստ համեմատական հայագիտության՝ ենթակայականի *-նղ* վերջավորությունը ծագում է հնդեվրոպական **atl* մասնիկից: Հնդեվրոպական *t* խուլ պայթյալանը ձայնավորների կամ ձայնավորի և ձայնորդի միջև հայերենում փոխվում է *յ*-ի (*mater* - մայր, *pater* - հայր): Հայերենում **atl*-ը դառնում է *այլ, այլ-ն, այղ, իսկ այղ-աւղ*, քանի որ *լ*-ն և *ղ*-ն, *յ*-ն և *լ*-ն ունեն արտասանական հնչակցություններ: Գրաբարում ենթակայականը անվանվում է ներկա դերբայ, որովհետև համապատասխանում է հունարենի այն դերբայական ձևին, որն ունի ներկայի գաղափար: Հայերենում, սակայն, այս բայաձևը ժամանակի գաղափար չի արտահայտում: Այն անվանում է գործողություն կատարողին՝ իր իսկ գործողության անունով (*վազող*): Ենթակայական դերբայը ունի միայն անվանական գործառույթ, ուստի հոլովվում է և ստանձնում է գոյականի պաշտոններ: Նրա *-իչ* վերջավորության ձևերը աշխարհաբարում այլևս բայաձևեր չեն ընկալվում: Այժմ *-իչ*-ը բայարմատներից գոյական կազմող ածանց է: *-Ող* վերջավորությամբ բայաձևերը իրենց ընդհանուր բայական առանձնահատկություններով պահպանվում են միջին հայերենում, բարբառներում և գրական աշխարհաբարում: Այդ վերջավորությամբ բազմաթիվ բառեր խոսքիմասային անցում են կատարել և դարձել գոյական *ծնող, ուսանող, մատուցող, գրող* և այլն: Հայերենի որոշ բարբառներում նկատելի է ենթակայական դերբայի՝ մասնակի իմաստային նոր կիրառություն, այսպես՝ «ում» ճյուղի բարբառներից Նոյեմբերյանի խոսվածքում նկատվում է ենթակայական դերբայի՝ ապառնու իմաստով գործածություն *գնում եմ ծաղիկ քաղող*: Դժվար է ասել, թե այս կիրառությունը որտեղից է գալիս, բայց հայտնի է, որ ենթակայականը կարող է արտահայտել ինչպես կատարված, այնպես էլ կատարելի գործողություն: Այսպիսով՝ գրաբարի չորս դերբայները՝ անորոշ, ապառնի, անցյալ, ներկա կամ ենթակայական,

* **Թերեզա Շահվերդյան** – բանասիրական գիտությունների դոկտոր, Վանաձորի պետական համալսարանի հայոց լեզվի և գրականության ամբիոնի պրոֆեսոր

Тереза Шахвердян – доктор филологических наук, профессор кафедры армянского языка и литературы Ванadzorского государственного университета.

Tereza Shahverdyan – Doctor of Philological Sciences, Professor at the Department of Armenian Language and Literature, Vanadzor State University

Էլ. փոստ՝ tereza.shahverdyan@mail.ru ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0007-6713-8994>

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Մտացվել է՝ 03.02.2026

Գրախոսվել է՝ 09.02.2026

Հաստատվել է՝ 16.02.2026

© The Author(s) 2026

իրենց դերբայական հիմնական նշանակություններով, բառակազմական հիմնական առանձնահատկություններով պահպանվել են նաև հայերենի հետագա հատվածներում. մասնակի փոփոխություններ են տեղի ունեցել ածանցավոր բայերի կազմության և մասամբ էլ դերբայական վերջավորությունների մեջ: Կարելի է ասել, որ գրաբարի համեմատությամբ աշխարհաբարը դերբայների անվանական հատկանիշից անցել է դեպի բայական հատկանիշը. օրինակ՝ եթե գրաբարի ապառնի և անցյալ դերբայները բայական գործածության հետ ունեն անվանական գործածություն, ապա աշխարհաբարում ապառնի դերբայը և գրաբարի անցյալից առաջացած վաղակատար դերբայը ունեն միայն բայական կախյալ գործածություն:

Քանալի բառեր – *անորոշ կամ աներևույթ, ընդունելություն, անցյալ, ապառնի, ենթակայական դերբայներ, լծորդ ձայնավորներ, բայաձանցներ՝ պարզ արմատական և բաղադրյալ (ածանցավոր), ներկայի և կատարյալի հիմքեր*

Ներածություն

Անցյալ դարի 30-ական թվականներին լույս տեսավ Մանուկ Աբեղյանի «Գրաբարի քերականությունը»: Եվ քանի որ մի քանի տարի առաջ՝ 1922 թ., շրջանառության մեջ էր դրվել նրա հեղինակած «Հայերենի ուղղագրական բարեփոխություն» դեկրետը, գիրքը գրված է այդ ուղղագրությամբ՝ որոշ սրբագրական վրիպումներով, ուստի մեջբերումները կատարվում են բնագրից առանց խմբագրման:

Մանուկ Աբեղյանը խոսքի կենտրոնը համարում է բայը, ահա թե ինչու ձևաբանության բաժնին նվիրված նրա ուսումնասիրությունը սկսվում է բայով: Գրաբարի չորս դերբայների քննությանը զուգահեռ՝ ըստ անհրաժեշտության անդրադառնում է նաև ներկայի և կատարյալի բներին, բայաձանցներին, ներկայացնում գրաբարի բայի խոնարհման ընդհանուր պատկերը, կրավորականի կազմությունը, անկանոն և պակասավոր բայերը, պարզ և բաղադրյալ ժամանակաձևերի կազմությունները՝ ըստ առանձին խոնարհումների: Վերջում քննում է ժամանակաձևերի գործածությունները:

Մեր ուսումնասիրությունը բացառապես վերաբերում է գրաբարի դերբայների աբեղյանական դիտարկումներին¹: Գերազանցապես քննել ենք դերբայների ձևաբանական հատկանիշները, անհրաժեշտության դեպքում անդրադարձել ենք գրաբարի դերբայների շարահյուսական գործառույթներին, քանզի Աբեղյանը երբեմն ուշադրություն է դարձրել նաև այդ հարցերին:

Քննարկում

Մանուկ Աբեղյանը գրաբարի քերականությանը անդրադարձել է դեռևս 20-րդ դարի առաջին տասնամյակում: Պարզվում է, որ դարասկզբում գրաբարը ուսուցանվել է նաև դպրոցի բարձր դասարաններում, այդ մասին նա գրում է.

¹ Հոդվածի սահմանափակ ծավալի պատճառով դիմավոր բայերին չենք անդրադառնում:

«Այս «Գրաբարի քերականության» առաջին տպագրությունը 1907 թ. պատրաստված էր մեր միջնակարգ դպրոցների վերին դասարանների համար: Այժմ նույնը վերամշակված և մի փոքր ընդարձակված լույս է ընծայվում մեր բարձրագույն դպրոցների ուսանողների և առհասարակ նրանց համար, վորոնք ցանկանում են մեր հին լեզուն ուսումնասիրել: Քերականությանս մեջ կարևոր է համարված մեջ բերել համեմատաբար շատ որինակներ և դժվար կտորները թարգմանված են աշխարհաբար: Որինակների հեղինակների անունները չեն հիշված՝ գրքի ծավալը չմեծացնելու համար. դրանք առնված են մեր հին հայտնի մատենագիրներից՝ Եզնիկ, Ագաթանգեղոս, Բուզանդ, Եղիշե, Մովսես Խորենացի, ինչպես և Ավետարանից և այլն»²:

Գրաբարը զանազանում է չորս դերբայ: Մրանք անվանված են ժամանակային եզրույթներով՝ անորոշ, ներկա, անցյալ, ապառնի: Անորոշ դերբայը հունարենի նմանողությամբ դիտվել է իբրև եղանակային ձև, իբր անորոշ եղանակ: Դ. Թրակացու մեկնիչները հունարենի նմանողությամբ նույնիսկ հորինել են այդ անորոշ եղանակի համար առանձին ժամանակային ձևեր: Հետագայում գրաբարի ինքնատիպ քերականները ջնջում են այդ արհեստական ձևերը, բայց մինչև Պալասանյանը անորոշը համարում են եղանակ: Գրաբարի քերականները անորոշը կոչել են աներևույթ: Անորոշը բայի անունն է, նրանով անվանվում է գործողությունը, հետևաբար անորոշը կարող է դիտվել իբրև գործողության անուն, գոյական: Աբեղյանն այդպես էլ դիտարկում էր. նա համարում է գոյական: Քանի որ անորոշը, ինչպես և իբրև անուն գործածվող մյուս դերբայները միաժամանակ ունենում են թե՛ բայի, թե՛ անվան (հոլովվելու) հատկանիշներ, ուստի դեռ Թրակացու մեկնիչների կողմից անվանվել են *ընդունելություն*: Անորոշ դերբայն ունի հնդեվրոպական ծագում և կազմված է բայահիմքից, խոնարհիչից և վերջավորությունից: Խոնարհիչ ձայնավորներն են՝ *ա, է, ի, ու (ո-գոլ)*: Այս խոնարհիչները, ըստ համեմատական հայագիտության, բայական հիմքի ձայնավոր են, որոնք գրաբարում կատարում են թեքման ցուցչի դեր: Այդ ձայնավորները ներկայի հիմքում միանում են դիմորոշ վերջավորություններին և դառնում մի ամբողջություն: Մրանք նույնությամբ չեն համապատասխանում նախահայերենի հիմքի ձայնավորներին, այլ բավականին փոփոխված են: *Լ* վերջավորությունը, ըստ Մեյեի, հնդեվրոպական է և ծագում է *LO* մասնիկից:

Մ. Աբեղյանը սույն գրքում նախ քննել է գրաբարի 4 դերբայները: Անորոշ դերբայը գրաբարի քերականության պատմության մեջ կոչվել է *աներևույթ*: «ՆՀԲ»-ն *աներևույթ* բառի համար իբրև քերականական եզր հղում է *անորիոշ*-ին, որն է անորոշ, և բացատրում է հետևյալ կերպ. «...ըստ հայումս *աներևույթն*

² **Աբեղյան, Մ.** (1936): Գրաբարի քերականություն, Երևան, «Պետհրատ», էջ 3 (այսուհետև՝ (Աբեղյան 1936)):

անդէմ եւ անամանակ... Անորիշո, որպէս անունն իսկ յայտ առնէ, անորոշաբար զամենայն ժամանակս նշանակէ»³: Բանն այն է՝ գրաբարի անորոշ դերբայով ոչ բոլոր խոնարհումներն է հնարավոր որսալ: Այդ ձևերի որոշման ճշգրիտ տիրույթը սահմանական եղանակի ներկա ժամանակի հարացույցն է՝ նրա եզակի առաջին դեմքի ձևավորվածությամբ, որն էլ հենց լեզվաբանները համարում են ելակետային ձև: Աբեղյանն իրավացիորեն նշել է, որ անորոշն ունի -ալ, -ել, -իլ, -ուլ վերջավորությունները, որոնց ա, է, ի, ու խոնարհիչները անվանում է լծորդ ձայնավորներ, չի մոռացել նաև *n* խոնարհման միակ բայի՝ գոլի մասին: Աբեղյանը հիշատակել է՝ քանի որ *ի* խոնարհման բայերի անորոշը խոնարհիչը փոխում է *ե-ի* (*խօսիլ, ուսանիլ, փախչիլ* > *խօսել, ուսանել, փախչել*), բայերին անվանում են սահմանականի ներկայի եզակի առաջին դեմքով՝ *խաղամ, գրեմ, ուսանիմ, հեղում*: Աբեղյանը գրում է, «-Ուլ լծորդն աշխարհաբարում փոխվել է -ել ձևի, որինակ՝ *արգելուլ-արգելել, կիզուլ-կիզել*»⁴: Կարծում ենք՝ միայն *ա* խոնարհման բայերը չեն փոխել խոնարհիչը, մնացած բոլոր բայերը արևելահայերենում դարձել են *ե* խոնարհման:

Անորոշի հիմքը լինում է պարզ արմատական և բաղադրյալ (ածանցավոր): Ածանցները գրաբարում, ըստ քերականական նշանակության, երեք տիպի են՝ սոսկական, բազմապատկական և պատճառական: Սոսկածանցները հիմնականում կազմված են *ն, չ, նչ* ածանցներից, որոնք հաճախ բաղադրվում են *ա* կամ *ե* ձայնավորներին և առաջացնում են նոր ածանցներ (*ան, են, անչ, նչ, աչ*) գրաբարի համար ամենից գործածական ածանցներն են *ան, են, ն, չ*, որոնցից *չ*-ն այնքան էլ տարածված չէ: Այս ածանցները թեև անվանվում են *սոսկածանցներ*, սակայն նախահայերենում, մասամբ էլ գրաբարում դեռ պահպանում են իրենց որոշ քերականական նշանակությունները: Դրանց առաջին բնորոշ հատկանիշն այն է, որ սրանցով կազմված հիմք ունեցող բայաձևերը ցույց են տալիս կա՛մ կատարելի, կա՛մ կատարվող գործողություն: Այդ իմաստն առավել ևս հաստատվում է, երբ սոսկածանցավոր հիմքերը հակադրում ենք այդ նույն բայերի կատարյալի հիմքին:

Երկրորդ գրաբարում պահպանված են պարզ և սոսկածանցավոր բայերի զուգահեռ ձևեր, որոնց համեմատությունից պարզ երևում է, որ ածանցավոր բայերն արտահայտում են ընդհանուր, ոչ կոնկրետ գործողություն, մինչդեռ պարզ ձևերն արտահայտում են կոնկրետ գործողություն (*վախել-վախենալ, լողալ-լողանալ*):

Երրորդ՝ որոշ հայագետներ տեսնում են ընդհանրություն սոսկածանցների և անվանական ածանցների միջև, ըստ որում՝ այդ ընդհանրությունից հետևում են, թե անվանական ածանցների պես որոշ սոսկածանցներն էլ պահպանում են շատության, երկարատևության, տևականության գաղափար:

³ Աւետիքեան Գ., Սիւրմէկեան Խ., Աւգերեան Մ. (1836): Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. 1, Վենետիկ, Ս. Ղազար կղզու տպ., էջ 118:

⁴ Աբեղյան (1936), էջ 17:

Չորրորդ՝ սուկական ածանցները, ինչպես երևում է, ունեն նաև քերականական սեռի նշանակություն, սովորաբար դրանք չեզոք սեռի են, մասամբ էլ՝ կրավորական:

Բայի կազմությունը Աբեղյանը ներկայացնում է ներկայի և կատարյալի հիմքերով, պարզապես նա անվանում է *բներ*: Այսպես՝ *-ամ*, *-ել*, *-իմ*, *-ում*՝ ձևերը դրվում են ներկայի հիմքի վրա, և բերում է համապատասխան օրինակներ. «Ներկայի հիմքը կամ բունը լինում է կամ մի արմատ, կամ մի բառ, լինի պարզ, բարդ կամ ածանցական: Որինակ՝ *կարդ-ամ*, *խաղ-ամ*, *կառավար-ել*, *լուսավոր-իմ* բայերի հիմքերն են՝ *կարդ* (բայարմատ), *խաղ* (պարզ բառ), *կառավար* (բարդ բառ), *լուսատր* (ածանցական բառ)», իսկ ածանցավոր *-ան-ամ*, *են-ամ*, *-ան-ել*, *-ան-իմ*, *-չիմ*, *-ն-ում*, *-ուց-ան-ել* ձևերով, օրինակ՝ *գոհ-անամ*, *մերձ-ենամ*, *տես-անել*, *ուս-անիմ*, *փախ-չիմ*, *զարթ-նում*, *փախ-ուց-անել*: Վերջին ձևով կազմվում են պատճառական բայերը՝ *փախուցանել*, *հեռացուցանել*, *մերձեցուցանել*՝ նախ: Վեց բայ *-չ-* ածանցի փոխանակ ունեն՝ *-նչ-*, *-անչ-*, *-աչ-* ձևերը՝ *կոր-նչ-իմ*, *երկ-նչ-իմ*, *մարտ-նչ-իմ*, *յար-նչ-իմ*, *մեղ-անչ-ել*, *ճան-աչ-ել*⁵: Այնուհետև Աբեղյանը հիշեցնում է, որ բազմապատկական բայերը կազմվում են *-ատ-*, *-ոտ-*, *-տ-* ածանցներով. «...*խաժ-ատ-ել*, *յոշ-ոտ-ել*, *կրճ-տ-ել*», սրանք ևս խոնարհվում են *-ե* խոնարհման բայերի նման:

Կատարյալի հիմքը, կամ ինչպես Աբեղյանն է գրում, կատարյալի բունը ներկայացրել է գերազանցապես ժամանակակից հայերենի նման.

«1. Պատճառական բայերի բնի ածանցն է *ոյց*, որինակ՝ *մատոյց*, *ուսոյց*.

2. *Աց* ածանցն ունեն *-ամ*, *-անամ* վերջացած բայերը, որինակ՝ *խաղ-ամ*, *զարմ-անամ* ունեն *խաղաց*, *զարմաց*, որոնցից կազմվում են պատճառական բայեր՝ *խաղաց-ուց-անել*, *զարմաց-ուց-անել*:

3. *Եաց* ածանցն ունեն *-ել*, *-իմ*, *-ենամ* վերջացող բայերը, որինակ՝ *յիշ-ել*, *խոս-իմ*, *մերձ-ենամ* ունեն *յիշեաց*, *խոսեաց*, *մերձեաց*, որոնցից կազմվում են պատճառական բայեր, *յիշեց-ուց-անել*, *խոսեց-ուց-անել*, *մերձեց-ուց-անել*:

4. Արմատն իբրեւ բուն բանում է *-անել*, *-անիմ*, *-չիմ*, *-նում*, *-ում* վերջացած բայերի համար, որինակ՝ *հաս-անել*, *ուս-անիմ*, *թո-չիմ*, *զարթ-նում* պատճառական ունին *հաս-ուց-անել*, *ուս-ուց-անել*, *թո-ուց-անել*, *զարթ-ուց-անել*: *Մարտնչիմ* ունի՝ *մարտ-ուցանել*, *երկնչիմ*՝ *երկուցանել* կամ *երկեցուցանել*, *յանչիմ* կամ *յառնել*՝ *յարուցանել*, *մեղանչել*՝ *մեղուցանել*, *ճանաչել*՝ *ճանուցանել*⁶:

Մ. Աբեղյանը նկատում է, որ գրաբարում պատճառականի իմաստ են ստանում նաև այն բայերը, որոնց անորոշ դերբայի հետ հանդես են գալիս *առնել*, *տամ* բայերը (*առնել մտանել-մտուցանել*, *առնել աշխատել-աշխատեցուցանել*, *տամ ածել-բերել տամ*, *տամ տանել- տանել տամ*, *տամ գրել- գրել տամ*): Միաժամանակ նշում է, որ *առնել* բայի գործածությունը նման պարագայում

⁵ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 18:

⁶ Նույն տեղում, էջ 19:

սակավաղեպ է, *տամ* բայը նման կիրառությամբ հաճախաղեպ է նաև աշխարհաբարում⁷: Գրաբարում երբեմն *առնեմ* բայից հետո անորոշ դերբայի փոխարեն հանդես է գալիս *զի* շաղկապով երկրորդական նախադասություն. «Արարից զի յարդարութիւնս իմ գնայցէք (գնացուցից)»⁸:

Այս բաժնում Արեղյանն անդրադարձել է նաև գրաբարի պատճառական բայերից հնչյունափոխությամբ աշխարհաբարի պատճառական բայերի ծագմանը: Այսպես՝ *ու* և *ա* ձայնավորների տղմամբ՝ *թռուցանել*, *հասուցանել* դարձել են *թոցնել*, *հասցնել*, ինչպես նաև *-աց*, *-եաց* բների և *-ոյց* ածանցի երկու *ց* բաղաձայնները ձայնավորների տղվելու պատճառով իրար են մոտեցել և դրանցից մեկը դուրս է ընկել՝ *գարմացուցանել*, *բնակեցուցանել* դարձել են *գարմացնել*, *բնակեցնել*: Իսկ *անցուցանել*, *լցուցանել*, *կացուցանել*, *կեցուցանել*, *դարձուցանել* դառնում են *անցնել*, *լցնել*, *կացնել*, *կեցնել*, *դարձնել*: Առանց հնչյունափոխության գրաբարից աշխարհաբարին են անցել *մատուցանել*, *ուսուցանել*, *զեկուցանել* բայերը, ինչպես նաև *տեսանել*, *ելանել*, *մտանել* դառնում են *տեսնել*, *ելնել*, *մտնել*:

Մ. Արեղյանը իրավացիորեն նկատում է նաև, որ բարբառների ազդեցությամբ հաճախ նույն բայը մի քանի տարբերակով է փոխանցվում, և նա կանգ է առնում մի քանի օրինաչափությունների վրա:

Օրինակ՝

1. *Եմ-իմ՝ բնակեմ- բնակիմ, ծաղկեմ-ծաղկիմ, որոճեմ-որոճամ:*
2. *Եմ-եամ, ամ-իմ՝ ատեմ-ատեամ, փրփրեմ-փրփրիմ-փրփրամ, ծփամ-ծփիմ:*
3. *Ում-ամ՝ յաւելում-յաւելեմ, կիզում-կիզեմ, կարկառում-կարկառեմ:*
4. *Ամ-անամ՝ անձկամ-անձկանամ, ցանկամ-ցանկանամ, ծուլամ-ծուլանամ:*
5. *Իմ-ենամ, եմ-ենամ՝ արբիմ-արբենամ, մերձիմ-մերձենամ, յամեմ-յամենամ:*
6. *Եմ-անեմ, իմ-անիմ՝ տարածեմ-տարածանեմ, լքեմ-լքանեմ, ծիրիմ-ծիրանիմ:*
7. *Ում-անեմ, ում-անիմ՝ հեղձում-հեղձանեմ, զեղում-զեղանիմ:*
8. *Եմ-ում-անեմ՝ հերձեմ-հերձում-հերձանեմ, դիզեմ-դիզում-դիզանեմ:*
9. *Եմ-նում-անեմ, իմ-նում-անիմ՝ եղծեմ-եղծնում-եղծանեմ, զերծիմ-զերծնում-զերծանիմ:*
10. *Նում-անեմ, նում-անիմ՝ կլնում-կլանեմ, զբոսում-զբոսանիմ:*
11. *Իմ-նում, ում-նում՝ զբաղիմ-զբաղնում, կալում-կալնում:*
12. *Չիմ-նում՝ փախչիմ-փախնում, զարթչիմ-զարթնում, զատչիմ-զատնում⁹:*

Գրաբարի դերբայները հաղորդակցական ակտիվ դեր են կատարում: Գրաբարի անորոշ կամ աներևույթ կոչվող դերբայը ունի բազմաթիվ ու բազմազան կիրառություններ: Այն թեքվում է *-ո* հոլովմամբ և կատարում բոլոր այն պաշտոնները, որոնք հատուկ են գոյականին, սակայն չորս դերբայներից երկուսը

⁷ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 19:

⁸ Նույն տեղում:

⁹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 121-123:

անորոշը և անցյալը, բացի իրենց հիմնական կիրառություններից, ինքնուրույնաբար դառնում էին նաև ստորոգյալ թեք հոլովներով դրված ենթակայների հետ: Այսպես՝ անորոշ դերբայը կարող է ստորոգյալ դառնալ՝ հանդես գալով տրական հոլովով դրված կողմնակի ենթակայի հետ: Այդպիսի շարահյուսական կառույցները բնորոշ էին հին հայերենին, և, ինչպես պնդում են հայ քերականները, այդպիսի կառույցը հին հայերենին հարագատ է, քանզի կիրառվել է մեր գրեթե բոլոր մատենագիրների կողմից, օրինակ. «*Բայց միայն մարդոյն անձնիշխան թողան կամքն՝ զինչ էւ կամեսցի. եւ այլ աւելի ինչ ոչ բռնադատեցաւ քան զայս որ ազդեալ ասացաւ - չճաշակել նմա ի ծառոյ անտի*» (Ագաթանգեղոս, 1909, էջ 145): Անորոշ դերբայի մոտ ենթական երբեմն դրվում է հայցական հոլովով. «*Ասէ մարգարեան զգայելս եւ զգառինս արօտակից միմեանց լինելը*» («Ոսկեբերան», 1855, էջ 22): Նման կառույցներն ամենայն հավանակալությամբ պատճենում են՝ օտար ազդեցության արդյունք է¹⁰:

Հետաքրքրական են անորոշ դերբայի կիրառությունները բայական բաղադրյալ և անվանաբայական ստորոգյալների կազմում: Բայական բաղադրյալ ստորոգյալների կազմում հանդես են գալիս կարողական, կարելիական, կամական ձգտման իմաստներ արտահայտող եղանակիչ բայեր. «Դիմավոր եղանակավորիչ բայ + անորոշ դերբայ կառույցները ունեն մի բնորոշ առանձնահատկություն՝ դրանք երկուսն էլ ընկնում են միևնույն ենթակայի ոլորտի մեջ, այսինքն և՛ եղանակավորիչ բայը, և՛ անորոշ դերբայը պատկանում են միևնույն ենթակային, օրինակ՝ *կարենք յաղթել, մարթենք իմանալ, ջանայ ճանել, սկսան զմտաւ ածել զանկանայ ուտել* եւ այլն»¹¹, իսկ անվանաբայական ստորոգյալի կազմում վերադրի գործառույթով հանդես են գալիս մի շարք բայեր, գոյականներ և ածականներ + անորոշ դերբայ, այսպես՝ *մարթի* (ոչ *մարթի ասել*), *լինիմ* (*լինիցի նոցա ուսանել*), *տամ* (ոչ *տայր խոսել*), *մարթ* (*չէ մարթ լինել*), *կարող* (*կարող եղել զշունչ առնել*), *բավական* (*չեմք բավական մերձենայ*), *պիտոյ* (*ինձ պիտոյ էի քէն մկրտել*), *պարտ* է (*ծախել պարտ էր*), *հարկ* է (*հարկ է ելանել*), *սովոր* (*զի չէն սովոր դժոխք ընդունել*), *ավելորդ* (*ավելորդ էր կարծել*), *վայել* (*վայել էր առնել*), *պատշաճ* (*պատշաճ իցէ իմանայ*) և նման բառեր: Բավական է թվենք անվանական մասերը, կտեսնենք, որ դրանք արտահայտում են և՛ կարելիություններ, և՛ արժևորումներ, և՛ հարկադրություններ¹²:

1. Ապառնի դերբայ

Գրաբարի քերականները ապառնի դերբայը կոչել են «ընդունելության» երեք ժամանակներից (ներկա, անցյալ, ապառնի) մեկը: «Ընդունելությունը» բառացի թարգմանություն է հունարեն «*մետոխե*» բառի և իբրև քերականական

¹⁰ Տե՛ս **Շահվերդյան, Թ.** (2007): Դասական գրաբարի շարահյուսական ոճաբանություն, Եր., «Հասարակ» հրատ., էջ 47, 49:

¹¹ **Շահվերդյան, Թ.** (2001): Գրաբարի դերբայները. Ձևաբանություն և շարահյուսություն, Երևան, «Վան Արյան» հրատ., էջ 37-38 (այսուհետև՝ Շահվերդյան 2001):

¹² Տե՛ս **Շահվերդյան** (2001), էջ 48-64:

եզր արտահայտում է բայի և անվան հատկություն: Ընդունելությունը երկար ժամանակ դիտվել է որպես առանձին խոսքի մաս: Հետագայում այս դերբային վերագրվում է նաև ապառնի ժամանակի քերականական կարգ¹³: Ինչ խոսք, ապառնի դերբայը ժամանակային իմաստ ունի, բայց առանց մասնավորման, առանց ժամանակի հատված նշելու, այլ ընդհանուր կերպով: Հայ քերականագիտության մեջ ապառնի դերբայի ըմբռնմանը առաջին անգամ հասավ Ա. Բագրատունին իր նշանավոր քերականությամբ¹⁴: Չնայած դրան՝ երկար ժամանակ Ա. Այտընյանը նորից գործածում էր *ընդունելության ապառնի* տերմինը¹⁵: Գրաբարի ապառնի դերբայը ունի երկու ձև, որոնք կազմվում են անորոշ դերբայից *-ng* և *-h* մասնիկներով. օրինակ *գրել* - անորոշ, *գրել-ng* (*գրելոց*), *գրել-h* (*գրելի*) - ապառնի: Այս երկու դերբայների վերաբերյալ լատինաբան քերականները, հետագայում նաև Ն. Մառը և Է. Թումանյանը, այն կարծիքին են, թե *-ng* մասնիկով վերջավորվող դերբայը ներգործական սեռի է, *-h* մասնիկովը՝ կրավորական:

«Գրաբարի ապառնին կազմվում է անորոշ դերբայից, *-ng*, *-h* վերջավորություններով: *-Ng* վերջավորությունը վերլուծվում - բացատրվում է գրաբարով, *-ng* վերջավորության *n*-ն անորոշ դերբայի հոլովիչն է, *g*-ն՝ հոգնակի սեռականի հոլովակազմիչը: *h*-ն նույնպես հոլովիչ է, բայց այս դեպքում եզակի սեռականն է: Թե ինչպես կարող էր հոլովական վերջավորությունը, այն էլ սեռականի, դառնալ դերբայական վերջավորություն, այդ մասին հայագիտության մեջ կան բազմաթիվ մեկնություններ, որոնք միանգամայն համոզիչ են: Նախ, որ գրաբարի ապառնի դերբայը (*h*-ով վերջացող) ունի անվանական գործածություն, իրոք սեռական է, որը գործածվում է իբրև հատկանիշ: Եթե ասում ենք՝ *խմելու ջուր* և կամ *ջուրք խմելոց*, իրոք պետք է հասկանայինք ջուր, որ խմելի է: Գրաբարի ապառնին հետագայում պահպանվում է *-h* վերջավորությամբ, իսկ *-ng* վերջավորությամբ ձևերը, որոնք գրաբարում ազատ կերպով գործածվում էին օժանդակ բայի հետ և կազմում էին բաղադրյալ ժամանակային ձևեր, սահմանական և ստորադասական եղանակների բաղադրյալ ապառնիների կազմում՝ *գրելոց ես*, *գրելոց էի* (սահմանականի), *գրելոց իցեմ* (ստորադասականի), որն անցյալի ձևեր չունի: Ապառնու երկու ձևերից *-ng*-ով տարբերակը կախյալ դերբայ է և հանդես է գալիս միայն նշված կիրառությամբ»: Ենթակայականի և ապառնու *-h*-ով տարբերակների վերաբերյալ կան տարակարծություններ և՛ Աբեղյանի կողմից ասված, և՛ ուրիշ լեզվաբանների, որոնց մասին կիսովի ստորև: Քանի որ գրաբարի *h* վերջավորությամբ ապառնին բայական դիմավոր ձևեր չի կազմում, ուստի միջին հայերենում և աշխարհաբարում

¹³ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 85-88:

¹⁴ Տե՛ս **Բագրատունի, Ա.** (1852): Հայերեն քերականութիւն ի պէտս զարգացելոց, Վենետիկ, Ս. Ղազար կղզու տպ., էջ 205-208:

¹⁵ Տե՛ս **Չալըխեան, Վ., Այտընեան, Ա.** (1885): Քերականութիւն հայկազեան լեզուի, Վիեննա, Մխիթարյանների տպ., էջ 186 (այսուհետև՝ Չալըխեան և Այտընեան (1885)):

պահպանվում է անփոփոխ՝ իր անվանական նշանակությամբ: Մինչդեռ *-ng* վերջավորությամբ ապառնին միջին հայերենից հետո վերանում է, և նրա տեղը բարբառներում ու աշխարհաբարում ավելանում են նոր ձևեր, որոնցով կազմվում են բաղադրյալ ապառնի ժամանակներ: Այսպես՝ միջին հայերենում իբրև ապառնու նոր ձև գործածվում է *-nj* վերջավորությամբ ձևը (*վազելոյ ես*), իսկ ավելի ուշ առաջանում է *-ni*-ով ձևերը՝ պատմական հնչյունափոխությամբ (*խաղալու ես*):

Ապառնի դերբայի մասին շարադրանքը բավականին համառոտ է: Աբեղյանը մի քանի խոսքով ներկայացրել է կազմությունը, որ այն ունի *-ng* վերջավորություն, և այն ավելանում է անորոշ դերբայի վրա, որի ժամանակ *h* խոնարհիչը դառնում է *ե*, իսկ *ni* խոնարհիչը սղվում է: Օրինակ՝ *գրել-գրելոց, խօսիլ-խօսել-խոսելոց, հեղուլ-հեղլոց, զենուլ-զենլոց*: Աբեղյանը գրում է, որ սակավ դեպքերում ապառնի դերբայն իբրև ածական է գործածվում, սակայն ոչ մի օրինակ չի բերում: Հավանաբար նկատի ունի *-h*-ով վերջավորվող ապառնի դերբայը, որովհետև *-ng*-ով ապառնին կախյալ դերբայ է, սակայն շարադրանքի շարունակությունը մեզ այլ բան է հուշում: «Յերբեմն անանցողական բայերի ապառնի դերբայը իբրև գոյական էլ է գործածվում, ինչպես՝ *լեալք* և *լինելոցք-եղածները* և *լինելիքները*: *Ջգալոցն պատմեցե՛-գալիքները* կը պատմի»¹⁶: Կարծում ենք՝ բերված օրինակներում նշվածները ոչ թե ապառնի դերբայներ են, այլ անցյալ դերբայի թեք ձևեր: Իսկ «*Ջգալոցն պատմեցե՛*» նախադասության մեջ «*գալոցն*»-ը պատմական բացառականի ձև է՝ *գալիքներից* կպատմի: Մանուկ Աբեղյանը *-h* վերջավորությամբ ապառնի դերբային ուշադրություն չի դարձրել. դրան անդրադարձել է ենթակայական դերբային վերաբերող շարադրանքում:

2. Անցյալ դերբայ

Անցյալ դերբայը գրաբարում կազմվում է *-եալ* վերջավորությամբ, որն ավելանում է ինչպես կատարյալի հիմքին, այնպես էլ ներկայի հիմքին: Անցյալ դերբայն ունի անցյալում կատարված գործողության և ավարտված կերպի իմաստներ: Ավարտված կերպի իմաստը հանդես է գալիս և՛ հետևանքի հարատևմամբ, և՛ առանց հետևանքի հարատևման: Քանի որ անցյալ դերբայը իմաստով համապատասխանում է ժամանակակից հայերենի վաղակատար, հարակատար դերբայներին, ավարտված կերպի իմաստը հետագայում երկփեղկվում է այս երկու դերբայների միջև. այսինքն ավարտված կերպի իմաստը ժառանգում է վաղակատար դերբայը, հետևանքի հարատևմամբ իմաստը՝ հարակատար դերբայը: Երբեմն անցյալ դերբայը ունենում է նաև անվանական գործածություն՝ ստանձնելով գոյականի և ածականի հատկանիշներ, որովհետև անցյալ դերբայը գրաբարում կիսանկախ է, հոլովվում է *n* հոլովմամբ և կատարում գոյականական գործառույթներ, այն անկախ՝ առանց օժանդակ

¹⁶ Աբեղյան (1936), էջ 23:

բայի, ստորոգյալ է դառնում սեռականով դրված ենթակայի հետ, ուստի մնա-
յուն հետևանքը ավելի ցայտուն է արտահայտվում: Վերջավորությունը հասա-
րակ է, ուստի ընկալվում է ն' ներգործական, ն' կրավորական իմաստներով
(գրեալ նշանակում է ն' գրել, ն' գրվել, ն' գրած, ն' գրված): Կախյալ կիրառու-
յամբ օժանդակ բայի հետ կազմվում են գրաբարի վաղակատար-հարակատար
ներկա (գրեալ էս) և անցյալ (գրեալ էի) և ապառնի (գրեալ իցես) ժամանակա-
ձևերը: Վերջավորությունը (-եալ) հնդեվրոպական ծագում ունի. չ-ն կազմվում
է անորոշի վերջավորության նման. ծագում է -lo մասնիկից: Եա երկբարբառը
համապատասխանում է հնդեվրոպական բայահիմքի ձայնավոր բաղադրիչ-
ներին: Գրաբարում անցյալ դերբայը հաճախադեպ բայածն է: Իր հաճախակա-
նությամբ այն զիջում է միայն անորոշ դերբային: Բայց կան բայեր, որոնք անց-
յալ դերբայ չունեն. օրինակ՝ գում, պարտիմ, թոչիմ, կորնչիմ, գոգ բայերը: Բոլոր
դեպքերում անցյալ դերբայը գործածությամբ մի քանի անգամ գերազանցում է
ապառնի և ենթակայական դերբայներին՝ միասին վերցրած: Գրաբարի անցյալ
դերբայը աչքի է ընկնում նաև իր ձևաբանական և շարահյուսական առանձնա-
հատկություններով: Անցյալ դերբայը, ինչպես ասվեց, գրաբարում կազմվում է
և՛ ներկայի, և՛ կատարյալի հիմքից: Այսպես՝ ա խոնարհման բոլոր բայերը, լի-
նեն պարզ թե ածանցավոր, անցյալ դերբայը կազմում են կատարյալի հիմքից.
օրինակ՝ աղամ-աղացեալ, աղքատանամ-աղքատացեալ, իմանամ-իմացեալ,
ստանամ-ստացեալ, կարօտանամ-կարօտացեալ, բանամ-բացեալ և այլն: Ա-
ծանցավոր որոշ բայերի անցյալ դերբայը կազմվում է կատարյալի հիմքից. օ-
րինակ՝ գտանեմ-գտեալ, անկանիմ-անկեալ, դառնամ-դարձեալ, լուցանեմ-
լուցեալ, առնում-առեալ, ընկենում-ընկեցեալ և այլն: Բոլոր տարահիմք բայերի
անցյալ դերբայը նույնպես կատարյալի հիմքից է կազմվում: Ուտեմ-կերեալ,
գամ-եկեալ, ունեմ-կալեալ, առնեմ-արարեալ (տարահիմք չէ, բայց շատ է հե-
ռացել), ըմպեմ-արբեալ, լսեմ-լուեալ (կա նաև լսեալ): Բացառություն է միայն
երթամբայը, որի անցյալ դերբայը երթեալ է (փին. չոգեալ-ի): Ու խոնարհման
պարզ բայերի անցյալ կատարյալի և ներկայի հիմքերը չեն զանազանվում թո-
ղում-թողի-թողեալ, հեղում-հեղի-հեղեալ: Ուստի պետք է ենթադրել, որ ու խո-
նարհման պարզ բայերի անցյալ դերբայը կատարյալի հիմքից է կազմվում¹⁷:

Մ. Աբեղյանը գրում է. «Անցյալ դերբայի վերջավորությունն է -եալ, որ
դրվում է.

ա. Սոսկ -եմ, -իմ վերջացած բայերի համար բայի հիմքի վրա. օրինակ՝ գրեմ,
մերձիմ, լուսավորեմ ունին՝ գրեալ, մերձեալ, լուսաւորեալ:

Ծան. 1. Կան սոսկ -եմ, -իմ վերջացած բայեր, որոնք ունին և կատարյալի
բնից կազմված անցյալ դերբայ -եցեալ ձևով, որ ավելի կրավորական իմաստով
է գործածվում. օրինակ՝ գրեմ՝ գրեալ, գրեցեալ (գրած, գրված). կոչեմ՝ կոչեալ,
կոչեցեալ, սիրեմ՝ սիրեալ, սիրեցեալ, կարծեմ՝ կարծեալ, կարծեցեալ, խօսիմ՝

¹⁷ Տե՛ս Ծանկերդյան, Թ. (2021): Պատմական ձևաբանություն. Երևան, «Լուսարբ» հրատ., էջ 194-
195:

խօսեալ (նշանած աղջիկ իմաստով), *խօսեցեալ*. նույնպէս՝ *ատեցեալ*, *այրեցեալ*, *գործեցեալ*, *ննջեցեալ*, *ամաչեցեալ*, *աճեցեալ*, *հայեցեալ*, *նայեցեալ* կլն: *Կկամիմ* ունի միայն *կամեցեալ* ձևը:

բ. Մոսկ *-ամ* և ածանցավոր *-անամ*, *-ենամ* վերջացած բայերի համար կատարյալի բնի վրա, օրինակ՝ *գնամ*, *գնաացեալ*, *գարմանամ*, *գարմացեալ*, *մերձենամ*, *մերձեցեալ*:

գ. Պատճառական բայերի համար պատճառական բնի վրա, այսինքն՝ *-ոյց* ածանցից հետո, օրինակ՝ *գարմացուցանեմ*, *գարմացուցեալ*, *թռուցանեմ*, *թռուցեալ*:

դ. Արմատն իբրև կատարյալի բուն ունեցող *-ում*, *-անեմ*, *-անիմ* վերջացած բայերի համար արմատի վրա, օրինակ՝ *հեղում*, *հեղեալ*, *տեսանեմ*, *տեսեալ*, *ուսանիմ*, *ուսեալ*:

ե. *Չիմ*, *նում* վերջացած բայերը չունին առանձին անցյալ դերբայ: Մրա իմաստով գործ ե ածվում կամ կրկին ձևերից մեկի անցյալ դերբայը, օրինակ՝ *թքեալ*, *եղծեալ*, *գործեալ*, *գրադեալ*, կամ եթե ուրիշ կրկին ձև չունին, գործ ե ածվում նույն բայերի հիմքից կազմված պատճառական բայերի անցյալ դերբայը. օրինակ՝ *թռուցեալ*, *ուռուցեալ*, *փախուցեալ* (*թռուցանեմ*, *ուռուցանեմ*, *փախուցանեմ* բայերից) նշանակում են թե՛ թոցրած, ուոցրած, փախցրած և թե՛ թռած, ուռած, փախած, այսինքն՝ *թոչիմ-թոնում*, *ուռչիմ-ուռնում*, *փախչիմ-փախնում* բայերի իմաստով:

Ծան. 2. Գրաբարի անցյալ դերբայը՝ նայելով տեղին, աշխարհաբար թարգմանվում ե կամ վաղակատար (*ել* վերջավորությամբ) կամ հարակատար (*ած* վերջ.) դերբայով... օրինակ՝ *Բմ տուեալ հրամանն կատարեցալ*՝ իմ տված հրամանը կատարվեց: *Ահաւասիկ թագաւոր քո գայ նստեալ ի վերայ յաւանակի իշոյ*՝ ահա (հրեա) քո թագավորը գալիս ե և իշի վրա նստած: *Նոքա առեալ տանէին գնա*՝ նրանք առել տանում էին նրան: *Նստեալ բարբառին*՝ նստել խոսում էին»¹⁸:

Ե և *ի* խոնարհման պարզ բայերի անցյալ դերբայը հիմնականում կազմվում է ներկայի հիմքից, ինչպէս՝ *գրեմ-գրեցի-գրեալ* (կա նաև *գրեցեալ*), *կատարեմ-կատարեցի-կատարեալ*, *վկայեմ-վկայեցի-վկայեալ*, *կազմեմ-կազմեցի-կազմեալ* (կա նաև *կազմեցեալ*), *պաշարեմ-պաշարեցի-պաշարեալ* և այլն¹⁹: Հ. Աճառյանը «*Լիակատար քերականության*» մեջ բերում է Մարիեսի հետևյալ կարծիքը (առանց մեկնաբանման). «*Եմ*, *-իմ* լծորդության բայերի մի մասի դերբայը կազմվում է *-եցեալ* մասնիկով՝ փոխանակ *եալ*, ուր *-եա* մասը կրկնված է երկու անգամ (*սիրեցեալ սէրեացեալ*): Անշուշտ այն ժամանակ, երբ կազմվում էին այս ձևերը, այս *-եցմասնիկի* մեջ զգալի չէր *իս-ձ*»: Այնուհետև Հ. Աճառյանը գրում է. «Ի՞նչ պատճառով դերբայի մեջ ներմուծվեց սահմանա-

¹⁸ Արեղյան (1936), էջ 24-25:

¹⁹ Տե՛ս Շահվերդյան (2001), էջ 112:

կանի *g* ձայնը»: «Անշուշտ գլխավորապես տարբերություն դնելու համար ներգործական և կրավորական ձևերի միջև: *-ել* և *-իմ* լծորդության բայերի հրամայականը լինում է ներգ. *Միրեա՛*. կրավ. *Միրեա՛ց*, որոնց մեջ կրավորականի նշանն է *g*, որից գուրկ է ներգործականը: Լեզուն վերցրեց հենց այս զանազանությունը և կազմեց նրա միջոցով *սիրեալ* իբր «սիրած» և *սիրեցեալ* իբր «սիրված»»²⁰:

Մեր կարծիքով՝ անցյալ դերբայը իբրև կանոն պետք է կազմվեր կատարյալի հիմքից: Բայց անհրաժեշտ է բացատրել նաև, թե ինչպե՛ս եղավ, որ *-ել*, *-իմ* վերջավորվող բայերի անցյալ դերբայը կազմվեց ներկայի հիմքից: Նախքան այս հարցին պատասխանելն ասենք, որ «*ց*»-ն միշտ չէ, որ կրավորականի նշան է, այսինքն՝ *սիրեա՛լ* չի նշանակում *սիրի՛ր*, *սիրեա՛ց* *սիրվի՛ր*: Եթե *ց*-ն այդպիսի նշանակություն ունենար, ապա բոլոր պատճառական բայերը *ց*-ով չէին կազմվի (օրինակ՝ *լցուցանեմ*, *կեցուցանեմ*, *կացուցանեմ*): Այնուհետև, քանի որ հազարավոր բայերի անցյալ դերբայը սեռը չի տարբերակում, հետևաբար, այդ մի քանի դերբայի զանազանությունը չէր կարող լուծել գրաբարի բայական սեռի հարցը: Եթե մտովի պատկերացնենք, թե գրաբարը որքան բայական ձևեր ունի, որոնք սեռերը չեն զանազանում, ապա այդ մի քանի տասնյակ բայերի նման բացատրությունը միակողմանի կլինի²¹:

Հինգերորդ դարում այդ երկու ձևերի մեջ ներգործական և կրավորական սեռերն առանձնացնելը դժվար է: Լեզվական փաստերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ միևնույն ձևը կարող է ունենալ և՛ ներգործական, և՛ կրավորական նշանակություն, որտեղ կարող է դեր ունենալ իմաստային կողմը: Օրինակ՝ *անջեալ-անջեցեալ*, *խօսեալ-խօսեցեալ*: *Ննջել* ձևը մեծ մասամբ արտահայտում է «քնած» իմաստը, իսկ *ննջեցեալ*-ը՝ «մեռած»: Այստեղ գուցե դեր է խաղում նաև իմաստային կողմը: Այդ բանը կարող ենք պնդել երկու բայի համար՝ *անջեալ-անջեցեալ*, *խօսեալ-խօսեցեալ*, իսկ *խօսեալ*-ի և *խօսեցեալ*-ի դեպքում Աշոտ Աբրահամյանը գրում է. «*Խօսիմ* բայի անցյալ դերբայը ներկայի հիմքով (*խօսեալ*) նշանակում է «նշանած» (աղջիկ). հմմտ. «Քանզի յորժամ *խօսեալ* լինի կին ան հեռի ի նման է տեսութեամբ...», «Դարձեալ որպէս չէ օտար փեսայն կուսինոր *խօսեալն* իցէ նմա», իսկ կատարյալի հիմքով (*խօսեցեալ*) խոսած, խոսել (Լամբրոնացի, *Խորհրդածութիւնք ի կարգս*)»²²:

Քերականական սեռի հարցում երկու հիմքերի կազմության զանազանությունը ճիշտ է Մ. Սեբաստացու և մյուս քերականների մոտ, որոնք գտնում են, որ *-է* խոնարհման պարզ բայերի անցյալ դերբայի կազմությունը կատարյալի

²⁰ Աճառյան, Հ. (1965): Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 5. Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., էջ 23:

²¹ Տե՛ս Շահվերդյան (2001), էջ 113-114:

²² Աբրահամյան, Ա. (1953): Հայերենի դերբայները և նրանց ձևաբանական նշանակությունը, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., էջ 122-123:

հիմքից արտահայտում է կրավորական սեռ. իսկ նույն դերբայի ներկայի հիմքից կազմությունը՝ ներգործական սեռ, ճիշտ է հետագա դարերի համար, որովհետև հետագա դարերի լեզվական փաստերը Մ. Մեբաստացու և մյուսների օգտին են խոսում²³:

Մ. Աբեղյանը հետաքրքրական դիտարկումներ ունի անցյալ դերբայի շարահյուսական կիրառությունների վերաբերյալ, այսպես, նա գրում է. «Նույն ենթական ու ժամանակն ունեցող երկու, երեք բայերից առաջինը սովորաբար դրվում է անցյալ դերբայով, և ենթական, մանավանդ երբ անցյալ դերբայից հետո է գալիս, գրվում է հաճախ իբրև սեռական խնդիր: Այսպիսի անցյալ դերբայն աշխարհաբար թարգմանվում է կամ դիմավոր բայով, կամ անորոշ դերբայի գործիական հոլովով: Օրինակներ՝

Եւ յանձն առեալ (հանձն առնելով) արքային արքայից՝ տայ ի ձեռս Սմբատայ մասն ինչ ի զօրացն Ասորեստանի...զի *տարեալ* զԱրտաշես *հաստատեցեն* (որ տանեն, հաստատեն) ի գահն հայրենի:

Եւ քաջին Սմբատայ զհետ *մտեալ* (հետապնդելով) սաստկագոյնս վարեր զնա:

Դու յարուցեալ գնասցես (Դու պիտի վեր կենաս գնաս):

Եւ *մտեալ ի նաւ անց յայնկոյս* և եկն ի քաղաք իւր (Եվ նա մտավ (կամ մտնելով) անցավ այն կողմը և եկավ իր քաղաքը):

Եկեալ բնակեցաւ ի քաղաքին (Եկավ, բնակվեց քաղաքում):

Ահա երթեալ ասիցեն զնոսա (Ահա կերթամ, կասեմ):

Նոքա առեալ տանէին զնա (նրանք առել տանում էին նրան):

Եւ հրաման *առեալ* (առնելով, առած լինելով) չդառնալ անդրէն՝ ընդ այլ ճանապարհ գնացին յաշխարհն իւրեանց»²⁴:

Ինչպես տեսնում ենք, Մ. Աբեղյանը նմանօրինակ դեպքերում հենց այդպես էլ վարվել է. մի դեպքում անցյալ դերբայը թարգմանել է անորոշի գործիականով «...*յանձն առեալ* (հանձն առնելով) արքային արքայից՝ տայ ի ձեռս Սմբատայ», երկրորդ դեպքում՝ զուգադիր բայով՝ *տանեն, հաստատեն*: Այսուհանդերձ գտնում է, որ եթե դրանք զուգաբայեր են, ուստի, մեկ բառի արժեք ունեն: Այսուհանդերձ այսպիսի նախադասությունների համար հանձնարարում է անցյալ դերբայի գործիականով չթարգմանել, այլ արտահայտել հարակատարով կամ վաղակատարով և որևէ դիմավոր ձևով: Օրինակ՝ ...*նստեալ բարբառին* (նստած խոսում են կամ նստել խոսում են), *յարուցեալ զնաց* (ելավ զնաց): *Մտեալ ի նաւ անց յայն կոյս* (մտավ նավը, անցավ այն կողմը)²⁵:

Կարծում ենք՝ երբ անցյալ դերբայով արտահայտված ստորոգյալի ենթական սեռականով է արտահայտված, անցյալ դերբայը անկախ ստորոգյալ է դառնում, իսկ երբ ենթական ուղղականով է արտահայտված, և ստորոգյալը՝

²³ Տե՛ս **Շահվերդյան** (2001), էջ 203:

²⁴ **Աբեղյան** (1936), էջ 26:

²⁵ Տե՛ս **Չարլխեան և Այսրնեան** (1885), էջ 213:

դիմավոր բայով, այդ ժամանակ էլ անցյալ դերբայը լրացական դեր է կատարում. օրինակ՝ «*Լուսին, ասեն, քան զարեգակն երեսուն օր անցեալ ընդ ամենայն երկինս հասանէ ի նոյն տեղի*» (այսինքն՝ *անցնելով*)²⁶: Երբեմն տարբեր ենթականեր ունեցող բայերից ևս առաջինը դրվում է և անցյալ դերբայով, որն աշխարհաբար կատարված կերպի անորոշ դերբայի գործիական հոլովով է ասվում. օրինակ՝ *Օգնութիւն հասեալ՝ մինչև ցայսօր կացի* (օգնություն հասած լինելով՝ մինչև այսօր մնացի...)²⁷: Երբ նույն նախադասության դիմավոր բայի և անցյալ դերբայի ենթակաները տարբեր են, անցյալ դերբայը նման կիրառության մեջ լրիվ ինքնուրույն է. օրինակ. «*Ուստի ասեն Յունաց իմաստունքն զարարածս արարեալ (Սատուածոյ), և ի նմանէ չարեաց յաշխարհ մտեալ: Ասեն ստորոգյալի համար ենթական է իմաստունքն, արարեալ ստորոգյալի համար՝ Սատուծոյ, իսկ մտեալ ստորոգյալի համար՝ չարեաց* (Եզնիկ Կողբացի, 1970, էջ 49)»²⁸:

3. Ենթակայական դերբայ

Ենթակայական դերբայը լեզվի պատմության բոլոր շրջաններում խոնարհման համակարգի որևէ ժամանակաձևի կազմության մեջ հանդես չի եկել, այն անկախ դերբայ է եղել ի սկզբանե: Մանուկ Աբեղյանը ենթակայական դերբայի մասին սահմանափակ վերլուծություն է կատարել, անդրադարձել է միայն կազմությանը և հիմքերին. այսպես. «Ենթակայական դերբայը, որի վերջավորությունն է *-ոյ* (հին *աւղ-օյ, ոյ*), նույն կազմությունն ունի, ինչ որ աշխարհաբարում. օրինակ՝ *բամբասոյ, լսոյ, ասոյ* (այլ և *սասցոյ*), *զրկոյ, պատերազմոյ, դիտոյ, հնձոյ, խնդացոյ, որսացոյ, բարկացոյ, մոռացոյ, լացոյ, տեսանոյ, սպանանոյ, հարկանոյ, զենոյ, արգելոյ, փախչոյ*:

Ծան. *Անեմ, անիմ* և մի քանի սոսկ *-եմ, -իմ* վերջացած բայերի համար ենթակ. դերբայ կազմվում է և կատարյալի բնից, օրինակ՝ *տեսանոյ, տեսոյ, հատանոյ, հատոյ, հարկանոյ, հարոյ, ուսանոյ, ուսոյ, սպանանոյ, սպանոյ, ծնանոյ, ծնոյ, գտանոյ, գտոյ, ստեղծոյ, օծոյ, զգեցուցանոյ, զգեցուցոյ, դարձուցանոյ, դարձուցոյ, կամեցոյ, պահեցոյ, իշխեցոյ, երգեցոյ, աստեցոյ*: Իսկ *որսալ, յուսալ, մուրալ, հոգալ* ունին և *որսոյ, յուսոյ, մուրոյ, հեզոյ*, որոնք սովորաբար իբրև գոյական են գործ ածվում»²⁹:

Մ. Աբեղյանը նկատել է նաև, որ ենթակայական դերբայի իմաստն արտահայտվում է նաև *-իչ* մասնիկով և բերում է *տուիչ, առաքիչ, փառավորիչ*: Այնուհետև նույն դերբայի իմաստն է տեսնում նաև «անորոշ դերբայից *-ի*, հոգնակի *-իք* մասնիկով» կազմված բառեր, որոնք դիտում է բայական ածականներ. «օրինակ՝ *սիրելի, առնելի, լսելի, առեղծանելի, գործելի, կրելի, երնելի, ծորելի, ծնանելի, բերելի* ևլն, նշանակում են թե՛ ինչ որ արժանի է սիրելու, սիրվելու,

²⁶ Շահվերդյան (2001), էջ 122:

²⁷ Տե՛ս Աբեղյան (1936), էջ 26:

²⁸ Շահվերդյան (2001), էջ 124:

²⁹ Աբեղյան (1936), էջ 26-27:

կամ՝ ինչ որ պետք է սիրել ևլն. և թե՛ սիրող, անող, լսող, առեղծանող, գործող, կրող, երևացող, ծորող, ծնող, բերող»³⁰:

Քանի որ *-ի* վերջավորությամբ ապառնի դերբայը ներկայացրել է ենթակայականի տակ, փորձեցինք սեփական մոտեցումով որոշ բացատրություն տալ: Եզնիկի լեզուն դասական գրաբարի ամենակատարյալ ուսումնասիրության աղբյուրն է, ուստի մեզ հետաքրքրող հարցը ներկայացնում ենք ըստ «Եղծ առանդոցի»: Եզնիկի երկում հանդես են եկել *-ի*-ով հետևյալ բայերը՝ *ասելի, ատելի, արգահատելի, բաժանելի, գործելի, գովելի, դարձելի, եպերելի, երանելի, երևելի, զարմանալի, ըմպելի, ընդունելի, ըմբռնելի, իմանալի, լսելի, կրելի, հավատալի, ճարելի, մատուցանելի, ուտելի, պատժելի, սպառնալի, փոփոխելի*³¹:

Այժմ տեսնենք, թե որ դերբայով է թարգմանել Աշոտ Աբրահամյանը հիշյալ երկի համապատասխան օրինակները.

Համեմատական աղյուսակ 1

Ա. Աբրահամյանի կողմից Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոցից» դերբայական ձևերի թարգմանությունները

Գրաբար նախադասություն (բնագիր)	Հղում (բնագիր)	Աշխարհաբար թարգմանություն (Ա. Աբրահամյան)	Հղում (թարգմանություն)
«Սա սիրելի լինելոց է յիւրոց բարուց եւ նա ատելի»	(Եզնիկ - Կողբացի, 1914, էջ 172)	«Նա իր բարքով սիրելի է լինելու, իսկ սա ատելի»	(Եզնիկ Կողբացի, 1970, էջ 114)
«Եւ զի յիւրոց բարուց եղել ատելի Եսաւ, ասէ առաքեալ»	(Եզնիկ - Կողբացի, 1914, էջ 172)	«Եվ որ Եսաւն իր բարքով ատելի դարձավ, առաքեալն է ասում»	(Եզնիկ Կողբացի, 1970, էջ 114)
«Գովելի եւ առաւել գովելի, զի վասն կարեաց եւ ցանկութեանց յաղթելոյ ի կերակրոցն կրօնաւորեցաւ»	(Եզնիկ - Կողբացի, 1914, էջ 221)	«Գովելի և առավել գովելի է, որ կրքերի ու ցանկությունների հաղթահարման համար ուտելիքների հանդեպ սակավապետ գտնվեց»	(Եզնիկ Կողբացի, 1970, էջ 141)
«Բայց զի փոփոխմունսն ոգւոց ի մարմնոց ի մարմինս ետ այնու յոյժ եպերելի է»	(Եզնիկ - Կողբացի, 1914, էջ 221)	«Բայց երբ ընդունեց հոգիների փոխանցումները մարմնից մարմին, դրանով խիստ լեղաղրելի է»	(Եզնիկ Կողբացի, 1970, էջ 141)

³⁰ Նույն տեղում, էջ 26-27:

³¹ Շահվերդյան (2001), էջ 87:

«Բայց զի ոչ յայտնի քարոզեաց թէ մի Աստուած է եւ ոչ բազումք, այնու կարի <i>դարմարելի</i> »	(Եզնիկ - Կողբացի, 1914, էջ 221)	«Բայց որ հայտնապես չքարոզեց, թե մեկ աստված կա և ոչ թե բազում, դրանով խիստ <i>պախարակելի</i> է»	(Եզնիկ Կողբացի, 1970, էջ 141)
«Եւ դարձեալ զի աստուածոցն ոչ հրամայեաց գոհել, այնու <i>գովելի</i> է»	(Եզնիկ - Կողբացի, 1914, էջ 221)	«Եվ դարձեալ՝ որ առաջարկեց աստվածներին գոհ մատուցել, դրանով <i>գովելի</i> է»	(Եզնիկ Կողբացի, 1970, էջ 141)
«Ձի եթէ ինքն հաւատարիմ էր <i>յսելի յինելոք</i> »	(Եզնիկ - Կողբացի, 1914, էջ 137)	«Որովհետև ինքը վստահ էր <i>ընդունելի լինելու</i> »	(Եզնիկ Կողբացի, 1970, էջ 96)
«Անճառք բանքն ոչ եթէ նմա <i>ճանելիք</i> էին...»	(Եզնիկ - Կողբացի, 1914, էջ 263)	«Անպատմելի բաները ոչ թե նրա համար <i>պատմելի</i> էին»	(Եզնիկ Կողբացի, 1970, էջ 162)
«Անդ ասէ. զե՛ն և կե՛ր գամենայն անասուն եւ զթռչունս <i>ուտելիս</i> »	(Եզնիկ - Կողբացի, 1914, էջ 279)	«Այնտեղ ասում է՝ «Մորթի՛ր և կե՛ր բոլոր <i>ուտելի</i> անասուններն ու թռչունները»»	(Եզնիկ Կողբացի, 1970, էջ 279)
«Նա եւ յօրէնսն <i>գուտելի</i> անասունսն սուրբս կոչէ և <i>գուտելիսն</i> պիղծս»	(Եզնիկ - Կողբացի, 1914, էջ 283)	«Նաև Օրենքում <i>ուտելի</i> անասուններին մաքուր է կոչում, իսկ <i>չուտելիները</i> ՝ պիղծ»	(Եզնիկ Կողբացի, 1970, էջ 173)
«Ապա թէ <i>այրընտիր լինիցին յառաքինութիւնսն</i> , այն <i>ընդունելի</i> է»	(Եզնիկ - Կողբացի, 1914, էջ 289)	«...և ապա՝ <i>մարդկանց ընտրություն կատարեն առաքինական գործերի համար</i> . Դա է <i>ընդունելի</i> »	(Եզնիկ Կողբացի, 1970, էջ 176)

Համեմատական աղյուսակում բերված օրինակներում Աբրահամյանը ոչ մեկը ենթակայականով չի թարգմանել: Սակայն կան նաև նախադասություններ, որոնցում Աբրահամյանը իրավացիորեն ենթակայականի իմաստ է տեսել:

Համեմատական աղյուսակ 2

Գրաբար նախադասություն (բնագիր)	Հղում (բնագիր)	Աշխարհաբար թարգմանություն (Ա. Աբրահամյան)	Հղում (թարգմանություն)
«...որոց կէսքն <i>կրելիք</i> եւ և կէսքն <i>ուտելիք</i> »	(Եզնիկ Կողբացի, 1914, էջ 148)	«...որոնց մի մասը (բեռ) <i>կրող</i> է, իսկ մի մասը <i>ուտելի</i> »	(Եզնիկ Կողբացի, 1970, էջ 102)
«Եւ արդ չէ առողջ մտաց <i>զարժիչն</i> եւ <i>զփոփոխիչն</i> թեղու, եւ շարժ-	(Եզնիկ Կողբացի, 1914, էջ 11)	«Հետևաբար առողջ մտքին հատկանշական չէ <i>շարժողին</i> ու <i>փոփոխողին</i> թողնել և շարժուններին և <i>փոփոխվողներին</i> պաշտել»	(Եզնիկ Կողբացի, 1970, էջ 34)

նոցն և <i>փոփոխելաց</i> պաշտոն տանել»			
«Եւ զաստուածեղէն շունչսն ընդէր եւ նա իբրեւ զառաջինսն <i>փոփոխելիս</i> ի մարմնոց ի մարմինս համարէր»	(Եզնիկ Կողբացի, 1914, էջ 226)	«Եվ ինչո՞ւ նա էլ, առաջինների նման, աստվածային շնչերը համարում էր <i>փոփոխելող</i> մարմնից մարմին»	(Եզնիկ Կողբացի, 1970, էջ 142)
«Քանզի մանուկ կաթնակեր որ յայլ ինչ կերակուր մտաբերիցէ, ոչ <i>պատժելի</i> է այլ <i>արգահատելի</i> »	(Եզնիկ Կողբացի, 1914, էջ 49)	«Որովհետև կաթնակեր մանուկն էլ, որ մի ուրիշ կերակուրի է ձգտում, ոչ թե <i>պատժի</i> , այլ <i>խոնարհության է արժանի</i> » ³²	(Եզնիկ Կողբացի, 1970, էջ 52)

Նկատարում: Այս օրինակներում Աբրահամյանը դերբայները (*պատժելի, արգահատելի*) թարգմանել է ազատ ոճով՝ դրանց իմաստն արտահայտելով գոյականի թեք հոլովածներով կամ այլ շարահյուսական կառույցներով, այլ ոչ թե ուղղակի դերբայներով:

Ի դեպ՝ Մանվել Ասատրյանը ենթակայականը գրաբարում դերբայ չի համարում, որի համար բերում է հետևյալ փաստարկները. «...ա) *-իչ* և *-ող* ձևերը բոլոր բայերից չէ, որ կարող են կազմվել, այլ հատուկ են միայն սահմանափակ թվով բայերի, բ) կրավորական սեռի իմաստ արտահայտել չեն կարող, գ) ներգործական բայահիմքից կազմվածներն էլ ունենում են ոչ թե հայցական, այլ սեռական խնդրառություն»³³: Նկատենք, սակայն, որ Հ. Աճառյանը իր ուսումնասիրության մեջ բոլորովին այլ նպատակով բերում է ենթակայական դերբայով օրինակներ, որոնցով հերքվում է այս տեսակետը (*քեզ սիրողն, տուող զինչս*) (Աճառյան, 1965, էջ 33): Հենց միայն այս հանգամանքը վկայում է, որ ենթակայականը գրաբարում ունի խնդրառություն՝ բայի հիմնական հատկանիշներից մեկը, ուստի և դերբայ է³⁴:

Եզրակացություն

Ամփոփելով Մանուկ Աբեղյանի «*Գրաբարի քերականություն*» դերբայների քննությունը՝ կարող ենք արձանագրել, որ նրա աշխատությունը մնում է հայագիտության կարևորագույն աղբյուրներից մեկը: Աբեղյանի մոտեցումները դերբայների ձևաբանական և շարահյուսական հատկանիշների վերաբերյալ,

³² Շահվերդյան (2001), էջ 87-88:
³³ Ասատրյան, Մ. (1973): Ժամանակակից հայերենի ձևաբանության հարցեր. հ. Բ. Եր., Եր. հմլս. հրատ., էջ 392:
³⁴ Տե՛ս Շահվերդյան Թ. (2001): Հրաչյա Աճառյանը հայերենի դերբայների մասին // Գիտական հոդվածներ, բանասիրություն, Բ պրակ, Վանաձոր, 2011, էջ 3-13:

թեև որոշ մանրամասներում կարիք ունեն ժամանակակից լեզվաբանական տեսությունների լույսի ներքո վերաիմաստավորման, ընդհանուր առմամբ հիմնարար և արժեքավոր են: Արեղյանն իրավացիորեն ընդգծել է բայի՝ որպես խոսքի կենտրոնի կարևորությունը և դերբայների բազմազան գործառույթները գրաբարում: Հատկապես արժեքավոր են նրա դիտարկումները՝ կապված անորոշ դերբայի գոյականական բնույթի, դերբայական ածանցների նշանակության և բայական հիմքերի կազմության հետ:

Միևնույն ժամանակ, մեր ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ գրաբարի ապառնի դերբայի *-ոց* վերջավորությամբ ձևի կախյալ բնույթը և անցյալ դերբայի կիսանկախ գործածությունը Արեղյանի մոտ երբեմն շփոթվում են, իսկ *-ի* վերջավորությամբ ապառնի դերբայի անկախ կիրառությունը մնում է անստեղծ: Այնուամենայնիվ, Արեղյանի աշխատությունը շարունակում է լինել անփոխարինելի ուղեցույց գրաբարի ուսումնասիրության համար՝ որպես հայ լեզվաբանական մտքի կարևորագույն նվաճումներից մեկը: Այն հիմք է ստեղծել հետագա բազմաթիվ ուսումնասիրությունների համար և այսօր էլ պահպանում է իր բարձր գիտական արժեքը:

ТЕРЕЗА ШАХВЕРДЯН – Причастия в «Грамматике грабара» Манука Абегиана.–

Настоящее исследование посвящено исключительно абегиановской интерпретации причастий классического армянского языка (*грабара*). В работе рассматриваются морфологические особенности причастий, а при необходимости затрагиваются и их синтаксические функции, поскольку **Манук Абегиан** в ряде случаев обращался и к этим вопросам. Со времени публикации «Грамматики грабара» **М. Абегиан** прошло более столетия, за которое были созданы многочисленные фундаментальные исследования, основанные на новых научных подходах. В связи с этим в настоящей работе учитываются и современные научные точки зрения, предлагая всесторонний обзор текущего академического дискурса.

Так, причастие будущего времени в *грабаре* с окончанием *-оц* носит зависимый характер и функционирует исключительно в составе составных временных форм изъявительного и сослагательного наклонений, не обладая самостоятельным употреблением. В отличие от него, причастие прошедшего времени является полузависимым. Однако в грамматике **Абегиана** приводятся примеры, где будущее причастие на *-оц* выступает как будто в независимом употреблении; по нашему мнению, в этих случаях имеет место смешение с косвенной падежной формой причастия прошедшего времени, что требует дальнейшего уточнения.

В анализе будущего причастия у **Абегиана** вовсе не рассматривается вариант с окончанием *-и*, поскольку он отнесён к разряду причастий настоящего (сослагательного) значения. Хотя в *грабарских* текстах действительно встречаются употребления этого типа с субъектным значением, в целом данная форма преимущественно является причастием будущего времени с самостоятельным употреблением. Четыре причастия *грабара* — неопределённое, настоящее (или сослагательное), будущее и прошедшее — сохранили свои основные причастные значения и словообразовательные особенности, претерпев лишь частичные морфологические и семантические изменения на протяжении исторических периодов.

В целом «Грамматика грабара» **Манука Абегиана** и сегодня не утратила своей научной актуальности и остаётся одним из важнейших источников по научному описанию грамматики классического армянского языка. Её непреходящая ценность заключается в

детальном анализе и систематическом изложении, которые продолжают служить основой для современных лингвистических исследований.

Ключевые слова: причастие, неопределённое или имплицитное значение, прошедшее время, будущее время, причастия настоящего и сослагательного значения, соединительные гласные, глагольные производные, простые корневые и составные (аффиксальные) глагольные образования, основы настоящего и перфектного времени

TEREZA SHAHVERDYAN – *The Participles in Manuk Abeghyan's "Grammar of Grabar"*. – The present study is devoted exclusively to Manuk Abeghyan's interpretation of Classical Armenian (*Grabar*) participles. The research examines the morphological characteristics of participles and, where necessary, addresses their syntactic functions, since **Abeghyan** occasionally considered these issues as well. Over a century has passed since the publication of **Abeghyan's Grammar of Grabar**, and numerous extensive studies proposing new approaches have appeared in the meantime. For this reason, the present work also takes into account more recent scholarly opinions, offering a comprehensive review of the current academic discourse.

In particular, the *Grabar* future participle with the suffix *-ots* is dependent in nature and functions exclusively within compound tense forms of the indicative and subjunctive moods, lacking independent usage. This contrasts with the past participle, which is semi-independent. However, **Abeghyan's** grammar provides examples in which the *-ots* future participle appears to function independently; we believe that in such cases it has been confused with the oblique case form of the past participle, requiring further clarification.

In **Abeghyan's** treatment of the future participle, no mention is made of the *-i* variant, which is instead discussed under the present-subjunctive participle. Although *Grabar* texts indeed contain instances where this form is used with a present-subjunctive meaning, it is predominantly a future participle with independent usage. The four *Grabar* participles—the indefinite, the present (or subjunctive), the future, and the past—have largely preserved their core participial meanings and word-formation characteristics, albeit with certain morphological and semantic modifications across historical periods.

Taken as a whole, **Manuk Abeghyan's Grammar of Grabar** has not lost its relevance to this day and remains one of the most important foundational sources for the scientific description of Classical Armenian grammar. Its enduring value lies in its detailed analysis and systematic presentation, which continue to inform contemporary linguistic research.

Key words: *participle, indefinite or implicit meaning, past, future, present-subjunctive participles, connective vowels, verbal derivatives, simple root and compound (affixal) verb formations, present and perfect stems*

Գրականության ցանկ

Աբեղյան, Մ. (1936). *Գրաբարի քերականություն*. Երևան, Պետհրատ, 210 էջ:

[Abegyan, M. (1936). *Grabar'i qerakanutyun*. Yerevan: Pethrat].

Աբրահամյան, Ա. (1953). *Հայերենի դերբայները և նրանց ձևաբանական նշանակությունը*. Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 441 էջ:

[Abrahamyan, A. (1953). *Hayereni derbaynery yev nrants dzevabanakan nshanakutyuny*. Yerevan: Haykakan SSH GA hrat.].

Աճառյան, Հ. (1965). *Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի*. հ. 5. Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 430 էջ:

[Acharyan, H. (1965). *Liakatar qerakanutyun hayots lezvi*. vol. 5. Yerevan: Haykakan SSH GA hrat.].

Սաստրյան, Մ. (1973). *Ժամանակակից հայերենի ձևաբանության հարցեր*. հ. Բ. Երևան, Եր. հնլս. հրատ., 416 էջ:

- [Asatryan, M. (1973). *Zhamanakakits hayereni dzevabanutyun hartser*. vol. B. Yerevan: YPH hrat.].
 Բագրատունի, Ա. (1852). *Հայերէն քերականութիւն ի պէտս զարգացելոց*. Վենետիկ, Ս.
 Ղազար կղզու տպ., 744 էջ:
- [Bagratuni, A. (1982). *Hayerēn k'erakanut' iwn i pēts zargats'elots'*. Venetik: S. Łazar kłzvu tp.].
 Աւետիքեան, Գ., Սիւրմէլեան, Խ., Աւզերեան, Ս. (1836). *Նոր բարձրք հայկազեան լեզուի*. հ.
 1. Վենետիկ, Ս. Ղազար կղզու տպ., 1140 էջ:
- [Avetikyan, G., Syurmelean, Kh., Avgeryan, M. (1836). *Nor bargirk' haykazean lezvi*. vol. 1. Venetik: S. Łazar kłzvu tp.].
- Շահվերդյան, Թ. (2001). *Գրաբարի դերբայները. Չնաբանություն և շարահյուսություն*.
 Երևան, Վան Արյան հրատ., 159 էջ:
- [Shahverdyan, T. (2001). *Grabar'i derbaynery. Dzevabanutyun yev sharahyusutyun*. Yerevan: Van Aryan hrat.].
- Շահվերդյան, Թ. (2007). *Դասական գրաբարի շարահյուսական ոճաբանություն*. Երևան,
 Հայաստան հրատ., 310 էջ:
- [Shahverdyan, T. (2007). *Dasakan grabar'i sharahyusakan vochanautyun*. Yerevan: Hayastan hrat.].
- Շահվերդյան, Թ. (1985). Դիմավոր բայ+անորոշ դերբայ, միադիմի բայ+անորոշ դերբայ
 կապակցությունները գրաբարում. // *Հայոց լեզու և գրականություն, միջբուհական
 գիտական աշխատությունների ժողովածու*. Երևան, Եր. հմյս. հրատ., էջ 386:
- [Shahverdyan, T. (1995). Dimavor bay + anorosh derbay, miadimi bay + anorosh derbay
 kapaktsutyunnery grabarerum. // *Hayots lezu yev grakanutyun, mijbuhakan gitakan
 ashkhatutyunneri zhoghovatsu*. Yerevan: YerPH hrat., pp. 386].
- Շահվերդյան, Թ. (2021). *Պատմական ձևաբանություն*. Երևան, Լուսաբաց հրատ., 389 էջ:
- [Shahverdyan, T. (2021). *Patmakan dzevabanutyun*. Yerevan: Lusabats hrat.].
- Շահվերդյան, Թ. (2011). Հրաչյա Աճառյանը հայերենի դերբայների մասին. // *Գիտական
 հոդվածներ, բանասիրություն*, Բ պրակ. Վանաձոր, էջ 3-13:
- [Shahverdyan, T. (2011). Hrachya Acharyany hayereni derbayneri masin. // *Gitakan hodvatsner,
 banasirutyun*. B prak. Vanadzor, pp. 3-13].
- Չալըխեան, Վ., Այտրևեան, Ա. (1885). *Քերականութիւն հայկազեան լեզուի*. Վիեննա,
 Մխիթարյանների տպ., 528 էջ:
- [Ch'alykhean, V., Ayt'nyean, A. (1885). *K'erakanut' iwn haykazean lezvi*. Vienna: Mkhit'aryaneri tp.].

Սկզբնաղբյուրներ

- Ազաթանգեղոս. (1909). *Պատմութիւն Հայոց*. Տիֆլիս, Մարտիրոսեանցի տպ., 474 էջ:
- [Agat'angelos. (1909). *Patmut' iwn Hayots'*. Tiflis: Martiroseants' i tp.].
- Աստվածաշունչ. (1860). *Գիրք Աստուածաշունչք հին և նոր կտակարանաց*. Վենետիկ, Ս.
 Ղազար կղզու տպ., 1223 էջ:
- [Astvatsashunch'. (1860). *Girk' Astuatsashunch' k' hin yev nor ktakaranats'*. Venetik: S. Łazar kłzvu tp.].
- Եզնիկ Կողբացի. (1914). *Եղծ աղանդոց*. Թիֆլիզ, Տպարան Ն. Աղանեանի, 226 էջ:
- [Ezник Kołbatsi. (1914). *Ełts' ałandots'*. Tifliz: Tparan N. Ałaneani, 226 pp.].
- Եզնիկ Կողբացի. (1970). *Եղծ աղանդոց*. Թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ա. Ա.
 Աբրահամյանի. Երևան, Հայկական ՄՍՀ ԳԱ հրատ., 254 էջ:
- [Ezник Kołbatsi. (1970). *Ełts' ałandots*. Translation and notes by A. A. Abrahamyan. Yerevan:
 Haykakan SSH GA hrat.].
- Հովհաննես Ոսկերեբան. (1855). *Երբայեցիս թուղթն Պօղոսի*. Վիեննա, Պաշտպան Ս.
 Աստուածածի վանքի տպ., 22 էջ:
- [Hovhannes Voskeberan. (1855). *Ebrayets' is t' ułt' n Połosi*. Vienna: Pashtpan S. Astuatsatsin vanqi
 tp.].